ERICH FROMM

Sufletul omului

Între geniul binelui și al răului

Traducere din engleză de
Laura Netea

PSIHOLOGIA PENTRU TOȚI
PPT
TREI

CUPRINS

Cuvânt-înainte.....7

I. Omul–lup sau oaie? 13

II. Diferite forme de violență..... 22

III. Iubirea de moarte și iubirea de viață.....39

IV. Narcisismul individual și narcisismul social.....74

V. Legăturile incestuoase 117

VI. Libertatea, determinismul, alternativismul 143

OMUL-LUP SAU OAIE?

Mulți cred că oamenii sunt oi; alții cred că oamenii sunt lupi. Ambele tabere pot aduce argumente convingătoare în sprijinul pozițiilor lor. Cei care consideră că oamenii sunt oi nu trebuie decât să amintească faptul că oamenii pot fi ușor influențați înspre a face ceea ce li se cere, chiar dacă respectivul lucru le este dăunător; că și-au urmat conducătorii în războaie care nu le-au adus nimic altceva decât distrugere; că au crezut în orice fel de nonsens numai pentru că le-a fost prezentat cu îndeajuns patos și sub amenințarea forței — de la aprigele porunci ale preoților și regilor, până la vocile suave ale liderilor de opinie ascunși sau mai puțin ascunși. Se pare că majoritatea oamenilor sunt sugestibili, copii pe jumătate adormiți, dispuși să își supună voința oricui le vorbește cu o voce îndeajuns de amenințătoare sau îndeajuns de dulce, încât să-i învăluie. Într-adevăr, cel care are o convingere suficient de puternică, încât să nu cedeze în a se opune mulțimii constituie mai degrabă excepția decât regula, o excepție fiind deseori admirată secole mai târziu, dar fiind în general luată în râs de contemporani.

Aceasta este presupunerea — că oamenii sunt oi — pe baza căreia și-au construit sistemele dictatorii și Marii Inchizitori. Mai mult decât atât, exact această credință, conform căreia oamenii sunt oi și, în consecință, au nevoie de conducători care să hotărască pentru ei, le-a creat adesea acestor lideri convingerea sinceră că îndeplineau o datorie morală — deși una tragică — dacă îi dădeau omului ceea ce își dorea: dacă erau conducători care îl scăpau de povara responsabilității și a libertății.

Dar dacă majoritatea oamenilor sunt niște oi, atunci de ce este viața omului atât de diferită de cea a oilor? Istoria omului a fost scrisă cu sânge; este o istorie alcătuită dintr-o violență continuă, în care forța a fost folosită aproape invariabil pentru a-i supune voința. Oare Talaat Pașa a exterminat singur milioane de armeni? Hitler a exterminat singur milioane de evrei? Stalin a exterminat singur milioane de inamici politici? Acești oameni nu au fost singuri; au avut mii de oameni la dispoziție, care ucideau pentru ei, torturau pentru ei și care făceau aceste lucruri nu doar de bunăvoie, ci chiar cu plăcere. Oare nu vedem oriunde inumanitatea de care dă dovadă omul față de semenii săi — în războaie necruțătoare, în crimă și viol, în exploatarea neînduplecată a celui slab de către cel puternic și în faptul că gemetele ființei torturate și în suferință au fost atât de des întâmpinate de urechi surde și de inimi împietrite? Toate acestea i-au condus pe gânditori precum Hobbes către concluzia că *homo homini lupus* (omul este un lup față de semenii săi); și ne-au condus pe mulți dintre cei din zilele noastre înspre presupunerea că omul este prin natura sa vicios și distructiv, că este un ucigaș care poate fi împiedicat să-și pună în practică activitatea favorită numai prin frica de alți ucigași și mai puternici.

Cu toate acestea, argumentele ambelor părți ne lasă nelămuriți. Este adevărat că putem chiar cunoaște

personal niște ucigași potențiali sau manifești la fel de necruțători precum au fost Stalin și Hitler; totuși, acestea sunt mai degrabă excepțiile decât regula. Ar trebui oare să presupunem că dumneavoastră și eu și majoritatea oamenilor obișnuiți suntem niște lupi în haine de oaie și că „adevărata noastră natură" va ieși la iveală odată ce ne eliberăm de acele inhibiții care ne-au oprit până acum de la a ne comporta ca niște fiare? Această presupunere este greu de dezaprobat, dar nu este nici pe deplin convingătoare. Există numeroase oportunități pentru cruzime și sadism în viața cotidiană pe care oamenii le-ar putea urma fără teamă de represalii; cu toate acestea, mulți nu o fac; de altfel, mulți reacționează printr-o anumită doză de repulsie atunci când întâlnesc cruzimea și sadismul.

Să existe, atunci, o altă explicație și poate chiar una mai bună pentru derutanta contradicție cu care ne confruntăm aici? Ar trebui oare să presupunem că răspunsul simplu este că există o minoritate de lupi care trăiesc alături de o majoritate de oi? Lupii vor să ucidă; oile vor să fie conduse. Astfel că lupii le fac pe oi să ucidă, să masacreze și să stranguleze, iar oile se supun nu pentru că le face plăcere, ci pentru că vor să fie conduse; și chiar și atunci ucigașii trebuie să inventeze povești despre nobilitatea cauzei lor, despre apărarea împotriva amenințării aduse libertății, despre răzbunarea pentru copiii omorâți de baionete, femeile violate și onoarea călcată, pentru a face ca majoritatea oilor să se comporte ca niște lupi. Acest răspuns sună plauzibil, dar tot rămân multe îndoieli. Nu implică aceasta faptul că ar exista, să zicem așa, două rase umane — aceea a lupilor și aceea a oilor? Mai mult decât atât, cum se face că oile pot fi atât de ușor convinse să se comporte precum lupii dacă nu stă în natura lor să o facă, chiar și pornind de la premisa că violența le este prezentată

ca ținând de o datorie sacră? Se poate ca presupunerea noastră cu privire la lupi și oi să nu fie sustenabilă; să fie oare adevărat, în cele din urmă, că lupii reprezintă trăsătura esențială a naturii umane, doar că într-o măsură mult mai pregnantă decât transpare în cazul majorității? Ori, poate că, până la urmă, întreaga alternativă este eronată. Poate că omul este *și* lup, *și* oaie — sau *nici* lup, *nici* oaie?

Răspunsul la aceste întrebări este de o importanță crucială astăzi, când națiunile iau în considerare utilizarea celor mai distructive forțe cu scopul exterminării „inamicilor" și par a nu fi descurajate nici măcar de posibilitatea ca ele însele să fie la rândul lor nimicite în acest dezastru. Dacă ne convingem că natura umană are o tendință inerentă de a distruge, că nevoia de a utiliza forța și violența este înrădăcinată în aceasta, atunci rezistența noastră față de brutalitatea aflată într-o constantă creștere va deveni din ce în ce mai slabă. De ce să opunem rezistență lupilor dacă noi *toți* suntem lupi, deși unii mai mult decât alții?

Întrebarea dacă omul este lup sau oaie nu constituie decât o formulare particulară a unei întrebări care, în aspectele sale mai vaste și mai generale, a reprezentat una dintre cele mai profunde probleme ale gândirii teologice și filosofice occidentale: este omul esențialmente rău și corupt sau este el esențialmente bun și perfectibil? *Vechiul Testament* nu susține ideea corupției fundamentale a omului. *Nesupunerea* lui Adam și a Evei față de Dumnezeu nu este numită păcat; nu există nicăieri vreo sugestie că această nesupunere l-a corupt pe om. Din contră, nesupunerea constituie o condiție pentru conștiința de sine a omului, pentru capacitatea sa de a alege și, așadar, în ultimă instanță, primul act de nesupunere al omului reprezintă primul său pas către libertate. Se pare chiar și că nesupunerea făcuse parte din

planul lui Dumnezeu; întrucât, conform gândirii profetice, omul, tocmai *datorită* exilării sale din Rai, poate să își creeze propria istorie, să își dezvolte puterile-i omenești și să reușească să ajungă la o nouă armonie cu semenii săi și cu natura, ca individ pe de-a-ntregul dezvoltat, în comparație cu armonia inițială, în cadrul căreia nu era *încă* un individ. Concepția mesianică a profeților implică în mod cert faptul că omul nu este fundamental corupt și că poate fi salvat fără a fi necesar un act special de grație divină. Dar nu implică faptul că acest potențial pentru bine neapărat va și învinge. Astfel că inima lui Faraon este „învârtoșată" pentru că acesta persistă în a face rău; inima lui împietrește până în punctul în care nicio transformare sau căință nu mai este posibilă. *Vechiul Testament* oferă cel puțin la fel de multe exemple de facere de bine, ca și de rău, nefiind scutite de a fi înscrise în lista rău-făcătorilor nici măcar figuri prestigioase precum Regele David. Perspectiva *Vechiului Testament* este că omul dispune de ambele capacități — cea a binelui și cea a răului — și că acesta trebuie să aleagă între bine și rău, binecuvântare și damnare, viață și moarte. Nici chiar Dumnezeu nu intervine în alegerea omului; el îl ajută trimițându-și mesagerii, profeții, pentru a-l învăța normele care să îl îndrepte înspre realizarea binelui și identificarea răului ori pentru a-l avertiza și a-l admonesta. Dar odată ce acestea sunt îndeplinite, omul este lăsat singur cu cele două „năzuințe" ale sale, aceea care tinde spre bine și aceea care tinde spre rău, iar decizia îi aparține întru totul.

Interpretările creștine au fost diferite. În teologia creștină, nesupunerea lui Adam a fost concepută drept un păcat. De fapt, un păcat atât de grav, încât i-a corupt natura și, alături de aceasta, pe cea a tuturor descendenților săi, astfel încât omul nu mai putea să se

elibereze de această corupere prin propriile-i eforturi. Numai actul de grație propriu lui Dumnezeu, apariția lui Hristos, care a murit pentru om, a putut înlătura corupția omului și le-a putut oferi mântuire celor care l-au acceptat pe Hristos.

Dar dogma păcatului originar nu a fost nicidecum primită fără opoziție în cadrul creștinismului. Pelagius a atacat-o virulent, dar a fost învins. Umaniștii renascentiști ce aparțineau Bisericii au încercat să îi slăbească forța, deși nu puteau să o atace sau să o nege pe cale directă, în timp ce mulți eretici au făcut exact acest lucru. Luther a avut, mai mult decât orice, o viziune chiar mai radicală cu privire la răul și coruperea înnăscute ale omului, în timp ce gânditorii Renașterii și, mai târziu, cei aparținând Iluminismului, au făcut un pas extrem în direcția opusă. Aceștia din urmă susțineau că tot răul din om nu este decât rezultatul circumstanțelor; în consecință, că acesta nu trebuia de fapt să aleagă. Perspectiva lor era că, atâta vreme cât se schimbă circumstanțele care produc răul, bunătatea originară a omului va ieși la iveală într-o manieră aproape automată. Acest unghi de a privi lucrurile a influențat și gândirea lui Marx și a succesorilor săi. Credința în bunătatea omului era rezultatul noii încrederi în sine a acestuia, câștigată ca rezultat al colosalului progres economic și politic care a debutat în perioada Renașterii. În contrast, falimentul moral al Occidentului, care a început odată cu Primul Război Mondial și a continuat, trecând prin Hitler și Stalin, Coventry și Hiroshima, până la pregătirile din prezent pentru extincția universală, a adus din nou în prim-plan accentul tradițional asupra înclinației omului către a face rău. Acest nou accent a fost un antidot sănătos la subestimarea potențialului pentru rău inerent omului — dar prea frecvent a servit la ridiculizarea celor care nu

și-au pierdut credința în om, uneori prin înțelegerea greșită sau chiar prin deformarea poziției acestora.

Numărându-mă printre aceia ale căror opinii au fost deseori denaturate, ca subestimând potențialul pentru rău al omului, doresc să subliniez că un astfel de optimism sentimental nu se regăsește în maniera mea de gândire. Ar fi într-adevăr dificil pentru oricine a avut o lungă experiență clinică în rol de psihanalist să minimizeze forțele distructive din interiorul omului. Vedem aceste forțe la lucru la pacienții grav bolnavi și avem experiența enormei dificultăți de a-i opri sau de a le canaliza energia în direcții constructive. Ar fi la fel de dificil pentru orice persoană care a fost martoră a iruperii explozive a răului și a distructivității încă de la începutul Primului Război Mondial să nu vadă puterea și intensitatea distructivității umane. Cu toate acestea, există pericolul ca sentimentul de neputință care îi cuprinde astăzi pe oameni — atât pe intelectuali, cât și pe omul obișnuit — cu o forță din ce în ce mai mare să îi conducă înspre a accepta o nouă versiune a coruperii fundamentale a omului și a păcatului originar, care servește ca raționalizare pentru viziunea defetistă că războiul nu poate fi evitat, pentru că este rezultatul distructivității naturii umane. O astfel de perspectivă, care se mândrește uneori cu fantasticul său realism, este una nerealistă din două puncte de vedere. În primul rând, intensitatea tendințelor distructive nu implică sub nicio formă că acestea sunt invincibile sau dominante. A doua premisă greșită a acestei perspective constă în aceea că războaiele sunt în primul rând rezultatul unor forțe psihologice. Nu cred că trebuie să ne aplecăm prea mult asupra acestei false premise a „psihologismului" în înțelegerea fenomenelor sociale și politice. Războaiele sunt rezultatul deciziilor conducătorilor politici, militari și economici de a purta războaie cu scopul de a

dobândi teritorii, resurse naturale, avantaje comerciale; cu scopul de a se apăra de amenințări reale sau pretinse la siguranța țării lor, aduse de către altă putere; sau motivate de sporirea propriei glorii și a propriului prestigiu personal. Acești oameni nu sunt diferiți de omul comun: sunt egoiști, cu o capacitate redusă de a renunța la avantajele personale pentru binele celorlalți; dar nu sunt nici cruzi, nici viciați. Atunci când astfel de oameni — care, într-o viață obișnuită, ar face probabil mai mult bine decât rău — ajung în poziții de putere, din care se pot afla la comanda a milioane de oameni și la controlul celor mai distructive arme, aceștia pot cauza un rău enorm. Într-o viață de civil, ar fi putut eventual să-și distrugă un competitor; în lumea noastră de state puternice și suverane („suveran" însemnând nesupus niciunei legi morale care să restricționeze acțiunea statului suveran), ei ar putea distruge rasa umană. *Omul obișnuit ce dispune de o putere extraordinară* constituie principalul pericol pentru umanitate — și nu viciosul sau sadicul. Dar în aceeași măsură în care este nevoie de arme pentru a purta un război, este nevoie de pasiunea urii, a indignării, a distructivității și a fricii pentru ca milioane de oameni să fie convinși să-și riște viața și să devină ucigași. Aceste pasiuni sunt condiții necesare pentru purtarea războiului; ele nu sunt cauzele acestuia, la fel cum nici armele și nici bombele nu sunt ele însele cauzele războaielor. Mulți observatori au comentat asupra faptului că războiul nuclear diferă din această perspectivă de războiul tradițional. Omul care va apăsa pe butoanele care vor trimite proiectile cu încărcături nucleare, dintre care unul ar putea ucide sute de mii de oameni, nu va avea în sine experiența uciderii cuiva, în sensul în care un soldat avea această experiență, ucigând pe cineva cu baioneta sau cu mitraliera. Cu toate acestea, deși acțiunea de a lansa arme nucleare nu

este în mod conștient cu nimic mai mult decât un act de supunere loială la un ordin, rămâne întrebarea dacă în straturile mai profunde ale personalității trebuie sau nu să existe, dacă nu niște impulsuri distructive, atunci măcar o adâncă indiferență față de viață, care să facă posibile asemenea acte.

Voi distinge trei fenomene care, în opinia mea, alcătuiesc baza celei mai viciate și periculoase forme a orientării umane; acestea sunt iubirea de moarte, narcisismul malign și fixația simbiotic-incestuoasă. Aceste trei orientări, atunci când converg, formează „sindromul de descompunere", cel care *determină oamenii să distrugă de dragul distrugerii* și să urască de dragul urii. În opoziție cu „sindromul de descompunere", voi descrie „sindromul de creștere"; acesta constă din iubirea de viață (ca opusă iubirii de moarte), iubirea față de om (ca opusă narcisismului) și independența (ca opusă fixației simbiotic-incestuoase). Niciunul dintre cele două sindroame nu este pe deplin dezvoltat decât la un număr foarte mic de oameni. Dar nu încape îndoială că fiecare om merge mai departe în direcția pe care a ales-o: aceea a vieții sau aceea a morții; aceea a binelui sau aceea a răului.